

A. J. FESTUGIÈRE, **Personal Religion among the Greeks, (Προσωπική Θρησκεία παρά τοῖς Ἑλλησιν)**, University of California Press, 2α ἔκδ. (1960), ἄδետον, σελ. 186.

Ὁ κ. Festugière, γνωστός κλασικιστής, Καθηγητής καὶ Διευθυντής τῆς Σχολῆς Ἀνωτέρων Σπουδῶν ἐν Παρισίοις, συγγραφεὺς δὲ πολλῶν βιβλίων φιλοσοφικοῦ καὶ θεολογικοῦ περιεχομένου, ἐξετάζει εἰς τὸ βιβλίον του αὐτὸ μίαν πολὺ λίγο γνωστὴ φάσι τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Ἑλληνιστικῆς Θρησκείας, ὡς προσωπικῆς πείρας καὶ σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῶν θεῶν ἢ τοῦ θεοῦ. Ἡ τάσις πολλῶν ἐπιστημόνων σήμερον εἶναι νὰ τονίζουσι τὴν σχέσιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας μετὰ τὸ κράτος ἢ νὰ δέχωνται τοὺς ἀρχαίους θεοὺς τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν μορφήν, καθ' ἣν παρεδόθησαν ἡμῖν, ὡς σύμβολα ἢ ἐπινοήματα τῆς ποιητικῆς φαντασίας.

Ἡ θέσις τοῦ κ. Festugière εἶναι ὅτι, διὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας οἱ θεοὶ δὲν ἦσαν μῦθοι ἢ ἀποκυήματα ποιητικῆς φαντασίας, ἀλλὰ ζῶσαι ὑπάρξεις, πρὸς τὰς ὁποίας τὸ ἄτομον ἠσθάνετο προσωπικὴν ἔλξιν καὶ ἐσωτερικὴν σχέσιν.

Βασιζόμενος ἐπὶ ἐκλεκτῆς συγχρόνου βιβλιογραφίας καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, κυρίως, μολονότι οὐχὶ πάντοτε ἐπιτυχῶς, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅ σ. ὅτι, διὰ μέσου τῶν αἰῶνων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκείας, τοῦλάχιστον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τῶν τραγικῶν συγγραφέων, γίνεται αἰσθητὸς ὁ πόθος μιᾶς ἀμέσου, ἐσωτερικῆς, βοηθείας καὶ προσωπικῆς ἐπαφῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνοῦ μετὰ τοῦ θεοῦ. Καθὼς ὁ ἴδιος χαρακτηριστικῶς λέγει: «Δυνατὸν ἢ περὶ τοῦ Θεοῦ ἔνοια καὶ ἀντίληψις νὰ ἤλλαξεν, ἢ ἐπιθυμία ὅμως τοῦ νὰ ἴδῃ τις τὸν Θεόν, νὰ Τὸν ψηλαφίσῃ, νὰ Τοῦ μιλήσῃ, καρδία πρὸς καρδίαν, δὲν ἤλλαξεν» (σελ. 5).

Ὁ συγγραφεὺς διακρίνει δύο διαυγῆ ρεύματα προσωπικῆς θρησκείας: τὴν λαϊκὴν ἢ εὐσέβειαν ἢ ἔμμεσον προσέγγισιν πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τῶν ἀγίων, εἰδώλων καὶ εἰκόνων ὡς ἐνδιαμέσων κρίκων, καὶ τὴν νοερὰν ἢ εὐσέβειαν, ἣτις ἐπιδιώκει τὴν ἄμεσον καὶ καθ' εὐθεῖαν ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ Αὐτοῦ. Ἀμφότερα τὰ ρεύματα ταῦτα διαζωγραφίζονται καὶ καθίστανται εὐληπτα διὰ ζωηρῶν παραδειγμάτων πίστεως ἀτόμων καὶ ἡρώων ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Βεβαίως ἢ ὡς ἄνω προσπάθεια τοῦ συγγραφέως δὲν ἐπιτυγχάνει πάντοτε ἀπολύτως, ὡς θέλει νὰ παρουσιάσῃ ταύτην ἢ εὐσεβῆς καὶ θεολογοῦσα διάθεσις του. Πολλάκις ἐκλαμβάνει ὡς δεδομένον καὶ αὐταπόδεικτον κάτι, ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπόδειξιν καὶ κατοχύρωσιν ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐξ ἄλλου, ἐξάγει βεβιασμένα ἐνίοτε πορίσματα ἐκ παραπομπῶν τῶν πηγῶν, αἵτινες βαθύτερον καὶ κριτικώτερον ἐξεταζόμεναι ἀποτελοῦν ἀσθενῆ ἐπιχειρήματα καὶ τεκμήρια τῆς θέσεώς του.

Τὸ βιβλίον περιέχει ὁ κ τὸ κεφάλαια: I Τὰ Δύο Ρεύματα ἐν τῇ Προσωπικῇ Θρησκείᾳ. Λαϊκὴ Εὐσέβεια: Ἴππόλυτος καὶ Ἀρτεμῖς (σ. 1—18). II Τὰ Δύο Ρεύματα ἐν τῇ Προσωπικῇ Θρησκείᾳ. Νοερὰ Εὐσέβεια: Ἡ ἔρευνα τοῦ Θεοῦ (σ. 19—36). III Ἡ Ἑλληνιστικὴ Διάθεσις καὶ ἡ Ἐπίδρασις τοῦ Πλάτωνος (σ. 37—52). IV Ἡ Κλίσις πρὸς τὸ «ἀναχωρεῖν» (σ. 53—67). V Λαϊκὴ Εὐσέβεια — Λούκιος καὶ Ἴσις (σ. 68—84). VI Λαϊκὴ Εὐσέβεια — Ἀ. Ἀριστείδης καὶ Ἀσκληπιὸς (σ. 85—104). VII Νοερὰ Εὐσέβεια — Ὁ Ἀνθρώπος καὶ ὁ Κόσμος (σ. 105—121). VIII Νοερὰ Εὐσέβεια — Ἡ Θεωρία τοῦ Θεοῦ (σ. 122—139). Τὰς σελ. 143—176 καταλαμβάνουσι αἱ σημειώσεις καὶ παραπομπαί. Τρεῖς δὲ εὐχρηστοὶ ΠΙΝΑΚΕΣ (INDEX), ὁ εἷς τῶν χρησιμοποιουμένων ἀρχαίων συγγραφέων ἀρχαίων συγγραφέων (σ. 179—183), ὁ ἕτερος τῶν χρησιμοποιουμένων συγχρόνων συγγραφέων (σ. 184), καὶ ὁ τρίτος τῶν ἐξεταζομένων κυριωτέρων θεμά-

των καὶ ὀνομάτων (σ. 185—186), κατακλείουν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ χρήσιμον τοῦτο βιβλίον.

(Νέα Ὑόρκη)

Δρ. Κ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, Th. M., M. A., Ph. D.
Καθηγητῆς Πανεπιστημίου

* * *

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΒΑΡΝΟΥ, «**Νεοελληνικὴ Σκέψις**: Τρία Δοκίμια περὶ Φιλοσοφίας, Κριτικῆς τῆς Ἐπιστήμης, καὶ Ἀπόψεις περὶ τῆς Φύσεως καὶ τοῦ Προορισμοῦ τοῦ Ἀνθρώπου». Belmont, Massachusetts: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 1969, σελ. II, 115. Δεμ., \$ 3.50.

Τὸ ἀξιόλογον αὐτὸ ἐγχειρίδιον, πρωτότυπον καὶ πρωτοπορειῶν εἰς τὴν Ἀγγλικὴν γλῶσσαν, τοῦ φίλου καὶ γνωστοῦ Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας κ. Κωνσταντίνου Καβαρνοῦ, καρπὸς εἰκοσαετοῦς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ μελέτης του, ἀποτελεῖ πολύτιμον ὁδηγὸν καὶ βοηθὸν εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν καὶ ἐκτίμησιν τῆς Νεοελληνικῆς πνευματικῆς, φιλοσοφικῆς, θεολογικῆς, ἐπιστημονικῆς, φιλολογικῆς καὶ διανοητικῆς ἱστορίας καὶ σκέψεως, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος μέχρι σήμερον.

Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τριῶν δοκιμίων, ἀσχολούμενον μὲ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας ἐπ' αὐτῆς, ἀπετέλεσεν διάλεξιν τοῦ Καθηγητοῦ κ. Καβαρνοῦ, δοθεῖσαν τὴν 14ην Νοεμβρίου 1968 ὑπὲρ τῆς ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ ἐδρευούσης ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, τὴν ὁποίαν ἔδρυσεν ὁ ὑποφαινόμενος τὸ 1967.

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων δοκιμίων μόνον τὸ ἐν—καὶ τοῦτο τμηματικῶς—ἔχει δημοσιευθῆ προηγουμένως. Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ συγχαρητηρίων εἶναι ἡ περὶ τὸ τέλος (σελ. 95—107) παρατιθεμένη «Ἐκλεκτικὴ Βιβλιογραφία», ἡ ὁποία περιλαμβάνει ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα φιλοσοφικὰ ἔργα, κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν θεμάτων: I. Αἰσθητικὴ. II. Ἐπιστημολογία. III. Ἠθικὴ. IV. Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας. V. Λογικὴ. VI. Μεταφυσικὴ. VII. Φιλοσοφία τῆς Παιδείας. VIII. Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. IX. Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας. X. Φιλοσοφία τῆς Ἐπιστήμης. XI. Κοινωνικὴ καὶ Πολιτικὴ Φιλοσοφία. Ἀκολουθοῦν δὲ οὗ Πίνακες, ὁ εἰς Ὄνομάτων, ὁ δὲ ἄλλος Θεμάτων (σελ. 109—115).

Εἶναι ἐκδηλὸς ἡ δι' ὄλων τῶν σελίδων τοῦ ἔργου τούτου εὐσεβὴς τάσις τοῦ θεολογοῦντος φιλοσόφου Καθηγητοῦ νὰ τονίζῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν βεβαίως, τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας ἐκ τῆς Βυζαντινῆς καὶ Ἑλληνοχριστιανικῆς Παραδόσεως, πρὸ πάντων ὅσον ἀφορᾷ τὸν προσανατολισμὸν αὐτῆς, ἥτοι τὸν ἀνθρωποκεντρικὸν χαρακτῆρα τῆς διαποτιζόμενον καὶ διαμορφούμενον ὑπὸ τῆς Ἑλληνορθοδόξου καὶ Βυζαντινῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» (σελ. 57) καὶ τῆς «Θεώσεως» (σελ. 58). Οὕτως, ὁ ἀγαπητὸς κ. Καβαρνὸς συμπεραίνει ὅτι «ἡ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία δύναιται νὰ κατανοηθῇ κάλλιστα ὡς ἀδιάκοπος συνέχεια τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας μέχρι σήμερον, συνέχεια ἣτις διετήρησεν, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, τὸν ὑπαρξιακὸν προσανατολισμὸν καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Πνευματικότητα τῶν Βυζαντινῶν» (σ. 37). Ἐκεῖ, πάντως, ἐνθα θὰ ἠδύνατο νὰ προκληθῇ οὐκ ὀλίγη ἀντιλογία καὶ συζήτησις εἶναι τὸ περὶ «Κριτικῆς τῆς Ἐπιστήμης» δοκίμιον, ἐξετάζον τὰς σχέσεις μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ γενικῆς παιδείας, ἐσωτερικῆς γνώσεως καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ἠθικῆς καὶ ἐπιστήμης, θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν ὕλισμὸν. Ἐνθὰ ἐπιστημονικὴ γνῶσις ἢ ἀρνητικὸς «Ὀυμανισμὸς» παρουσιάζεται ὡς ἀπορριπτόμενος ὑπὸ πολλῶν Νεοελλήνων διανοουμένων καὶ ὁ Ν. Λούβαρης ἀναφέρεται ὡς ὑποστηρίζων